

Barbara Lulek

RODZINA POMIĘDZY PRZEDSIĘBIORCZOŚCIĄ A SAMOTNOŚCIĄ – UJĘCIE TEORETYCZNE I PERSPEKTYWA EMPIRYCZNA

FAMILY BETWEEN ENTERPRISING AND LONELINESS – THEORETICAL DEPICTION AND EMPIRICAL STUDY

Streszczenie

Rodzina jest naturalnym i jednocześnie najważniejszym środowiskiem wychowawczym dla członków rodziny, w którym dziecko uczy się zasad postępowania i przygotowuje się do funkcjonowania w społeczeństwie. To wspólnota ludzi pośrednicząca pomiędzy jednostką a społeczeństwem. W dobie współczesnej owa przestrzeń rodzinnego funkcjonowania jednostki, gwarantująca bezpieczeństwo, będąca źródłem zaspokojenia potrzeb, stymulująca rozwój osobowości, spotyka się z wieloma zagrożeniami i, stając przed nią liczne wyzwania. Jednym z problemów współczesnej rodziny jest konieczność odnalezienia się członków rodziny w obszarze przedsiębiorczości. Stąd też obserwować można często skrajne stany nadmiernego zanurzenia się rodzin w dobrobycie materialnym, konsumpcjonizmie, skoncentrowania się przede wszystkim na funkcji ekonomicznej rodziny kosztem dysfunkcyjności w innych obszarach życia rodziny. Prezentowane opracowanie jest próbą zakreślenia szans, które rozwój przedsiębiorczości rodziny gwarantuje, jak też wskazania zagrożeń wynikających z dysfunkcyjności rodziny w obszarze radzenia sobie na rynku pracy. Znajdziemy tutaj refleksje poświęcone modelowi rodziny przedsiębiorczej, zasobności rodziny, ale także osamotnieniu dziecka w rodzinach przedsiębiorczych.

Słowa kluczowe: rodzina, przedsiębiorczość, samotność, model rodziny przedsiębiorczej.

Summary

Family is at the same time a natural and the most important educational environment for all family members, which teaches and prepares children for behaving properly and functioning in society. Family as a union stands in between individual and society. Individuals' space of family running which guarantees safety is a source of satisfied needs and which stimulates personality development, is facing nowadays many threats and numerous challenges. Modern families have many problems. One of them is that family members found themselves adapted into initiative area. Hence there are frequent extreme states observed, such as families' excessive immersion into material well-being, consumption and most of all, concentrating on economic function of a family at the expense of families' dysfunction in other areas of family life. Presented study tries to outline chances guaranteed by families' initiative development, as well as it tries to point out threats arising from families' dysfunction in handling labour market. This paper includes reflection over enterprising family model, family well-being, as well as over children loneliness in enterprising families.

Key words: family, initiative, loneliness, model of enterprising family.

Obraz rodziny współczesnej – między biernością a przedsiębiorczością

Rodzina – a zwłaszcza jej kondycja w zmieniających się warunkach społecznych – od dawna była i nadal jest przedmiotem zainteresowania zarówno teoretyków, badaczy, jak i działaczy społecznych. Sytuacja taka wynika z rangi i znaczenia egzystencjalnego wspomnianej grupy społecznej, owego małego, najbardziej prywatnego świata człowieka, przestrzeni intymnych uczuć i doznań, wspólnoty ludzkich odniesień¹.

Pomimo swej niepowtarzalności i niemożności jej zastąpienia rodzina współczesna doświadcza całego szeregu reperkusji społecznych i ekonomicznych. Przemiany ostatnich dziesięcioleci wyraźnie odsłaniają obraz współczesnej rodziny, wyraźnie różniącej się w porównaniu do rodziny tradycyjnej. Rodzina zmienia się w licznych płaszczyznach. Dostrzec należy modernizację wyposażenia technicznego gospodarstw domowych, pracę zawodową kobiet poza domem, zwiększenie się znacznie liczby pracujących matek, spadek liczby małżeństw zawieranych z przyczyn ekonomicznych, jak też charakter więzi małżeńskiej. Zmianom ulegają także kulturowe podstawy życia rodzinnego, występuje znaczna swoboda obyczajowa. Upowszechnił się także nowy wzór rodziny – dwupokoleniowej, małodziejnej, egalitarnej, nie zawsze trwałej, od której oczekuje się umiejętnego dostosowania do szybko zmieniających się warunków społecznych².

Dla funkcjonowania rodziny, zwłaszcza w kontekście odejścia od państwa opiekuńczego, na rzecz tendencji liberalistycznych, bardzo istotne znaczenia ma odnalezienie się członków rodziny w sytuacji niewielkiego wzrostu gospodarczego, znacznego poziomu bezrobocia, narastania globalnego kryzysu ekonomicznego. W wielu rodzinach zmalało poczucie pewności jutra, wzrósł poziom stresu dotyczący obawy utraty pracy, niepokoje dotyczące nienadążania z dochodami za społeczną tendencją, wątpliwości, co do materialnych możliwości zapewnienia dzieciom odpowiedniego startu życiowego.

Współczesna rodzina z jednej strony wyraźnie próbuje się odnaleźć w warunkach kurczącego się czasu i przestrzeni, podejmując różnorodne inicjatywy na rynku pracy, współpracując z licznymi podmiotami, adaptuje się do nowych rozwiązań. Z drugiej strony, napotykać na bariery, których nie potrafi przezwyciężyć, zmagają się z następującym nieustannie zubożeniem znacznej części społeczeństwa, trudnościami i przeszkodami w dążeniu do pozyskania pracy zawodowej oraz jej utrzymania, patologicznym zjawiskiem bezrobocia, z szerzącą się beznadziejnością życia znacznej części społeczeństwa ludzi dorosłych w okresie ich stanu rentowego lub emerytalnego, z utratą wiary i nadziei na

¹ Z. Tyszka, *Rodzina we współczesnym świecie*, Poznań 2003, s. 52.

² Tamże, s. 20–27.

polepszenie egzystencji oraz uzyskanie gwarancji na spokojne, dostatnie i bezpieczne życie rodzinne³.

Tak złożona sytuacja społeczna wymogła niejako na członkach rodziny konieczność dopasowania się do nowych reguł egzystencji, poszukując i częściowo odnajdując sposoby życiowego funkcjonowania w zmodernizowanym już znacznie społeczeństwie. W związku z tym ujawniły się dwie zasadnicze grupy rodzin. Pierwsza, doskonale adaptując się do nowych warunków gospodarki rynkowej, tworzy nowy typ rodziny przedsiębiorczej. W tej grupie funkcjonują jednostki przekonane o możliwości budowania własnego dobrobytu w oparciu o własną pracę. Druga grupa rodzin funkcjonuje na najniższych szczeblach materialnej egzystencji, prezentując postawy roszczeniowe, nie dostrzegając zarazem możliwości awansu społecznego i ekonomicznego⁴.

Współczesna rodzina styka się zatem z koniecznością znalezienia właściwego miejsca dla swoich członków na płaszczyźnie przedsiębiorczości rozumianej jako sposób zachowania się jednostek gotowych i zdolnych do podejmowania i rozwiązywania w sposób twórczy i nowatorski nowych problemów ekonomicznych, społecznych i kulturowych. To umiejętność wykorzystywania pojawiających się szans i okazji oraz elastycznego przystosowywania się do zmieniających się warunków⁵. Przedsiębiorczość jednostki, grupy osób – rodziny służy przekształcaniu rzeczywistości, wytwarzaniu nowych dóbr, otwieraniu się na nowe możliwości, wykraczaniu poza istniejący stan rzeczy. Odwołuje się do trzech charakterystycznych cech: ekspansji, innowacji, twórczości⁶.

Przedsiębiorcza jednostka ma silną potrzebę osiągnięć, cechuje ją wytrwałość i determinacja, autonomia (niezależność) działania, umiarkowana skłonność do ryzyka, zaufanie do własnych zdolności kontrolowania zdarzeń, umiejętność przyjmowania porażki i wyciągania z niej wniosków, optymizm życiowy i entuzjazm pracy, kreatywność i innowacyjność.

Funkcjonowanie członków rodziny w tak określonej perspektywie życia społeczno-ekonomicznego nie jest zadaniem łatwym. Lokalizuje wspólnotę rodzinną w obszarze działania wyznaczanego w zasadzie dwoma skrajnymi stanami. Jeden biegun wyznacza doświadczenie bogactwa materialnego jednostek przedsiębiorczych, uznania społecznego, przywilejów społecznych, przynależności do określonej klasy społecznej. Na przeciwległym biegunie funkcjonują wspólnoty rodzinne, którym przypisać należy brak zaradności

³ Z. Wiatrowski, *Tradycyjne i współczesne spojrzenie na rodzinę* [w:] T. Sołtysiak, M. Gołembowska, *Zagrożenia i zaburzenia funkcjonowania polskich rodzin*, Włocławek 2007, s. 22.

⁴ Z. Tyszka, *Rodzina we współczesnym świecie...*, s. 98–99.

⁵ P.F. Drucker, *Praktyka zarządzania*, Warszawa 2003; tenże, *Menedżer skuteczny*, Warszawa 2003.

⁶ J. Reykowski, *Postawy i wartości Polaków a zmiany systemowe*, Warszawa 1993.

w tym obszarze prowadzący do bezrobocia, ubóstwa, trudności adaptacyjnych do nowej rzeczywistości, a zatem marginalizacji i wykluczenia społecznego.

I tak, zarysowany obszar poszukiwań będzie przedmiotem dalszych rozważań lokalizujących wspólnotę rodzinną w płaszczyźnie przedsiębiorczości – efektywnych działań lub też pewnych zakłóceń, a nawet braków w wymienionym zakresie. Autorka opracowania ze względu na jego ramy skoncentruje się na symptomach zachodzących przeobrażeń rodziny, wskazujących na jej wysoki poziom przedsiębiorczości, jak i pogłębiającym się natężeniu zjawisk niesprzyjających rozwojowi rodziny, w tym samotności i poczucia osamotnienia.

Przedsiębiorczość rodziców – zasobność rodziny – osamotnienie dziecka

W miarę utrwalania się w Polsce mechanizmów wolnego rynku rodziny w coraz szerszym zakresie zaczęły przyjmować postawę aktywną, i to szczególnie w sferze zdobywania dochodów jako podstawy poprawy sytuacji materialnej. Wzrosła zatem aktywność zawodowa, a praca stała się dla ludności wartością podstawową.

W postawach dorosłych (i nie tylko) przeważa przedsiębiorczość i dążenie do zdobywania wysokich dochodów, choćby przez utrzymywanie się z więcej niż tylko jednego źródła. Należy także zauważyć, że o sytuacji materialnej rodziny decydują nie tylko dochody bieżące. Ważnym jej wskaźnikiem są posiadane zasoby finansowe w jakiegokolwiek formie (np. lokaty w bankach, obligacjach, funduszu powierniczym, papierach wartościowych, oszczędności trzymane w domu)⁷. Obserwujemy ponadto wzrost komfortu życiowego rodzin zarówno w zakresie dostępności do dóbr materialnych i kulturalnych, jak i usług z tego zakresu.

Przedsiębiorczość w rodzinie łącząca się przede wszystkim z umiejętnością funkcjonowania na złożonym, dynamicznym rynku pracy gwarantuje materialną egzystencję rodziny oraz zachowania i działania członków rodziny odnoszące się do spraw materialnych. A zatem obejmuje głównie obszar działań podejmowanych w imię materialnego interesu rodziny, choć niekiedy przekracza granice spraw materialnych.

Dzięki wypełnianiu materialno-ekonomicznych funkcji zaspokajane są potrzeby materialne małżonków i dzieci, potrzeby aktualne, jak też związane z zabezpieczeniem przyszłości. Zakres realizacji na właściwym poziomie funkcji materialno-ekonomicznych obejmuje zdobycie środków umożliwiających zaspokojenie materialnych potrzeb rodziny, prowadzenie gospodarstwa domowego, zapewnienie odpowiednich warunków mieszkaniowych, gromadzenie

⁷ H. Marzec, *Sytuacja dziecka w rodzinie o wysokim statusie ekonomicznym* [w:] Z. Tyszka, *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian*, Poznań 2001, s. 323–324.

dóbr trwałych, zagwarantowanie pomocy materialnej potrzebującym pomocy w rodzinie, zabezpieczenie startu życiowego dzieciom⁸.

Funkcjonowanie rodziny w obfitości materialnej gwarantuje ich członkom dostęp do nowych mieszkań i ich komfortowego urządzenia, często ponad stan, korzystania z pomocy wykwalifikowanej kadry do prowadzenia domu – sprząkanie, pranie, gotowanie, finansowania dzieciom korzystania z usług różnych placówek prowadzących działalność pozaszkolną czy pozalekcyjną – są to zajęcia związane z nabywaniem umiejętności językowych, sportowych, muzycznych itp., przywiązywanie wagi do stanu zdrowotnego członków rodziny. Jednakże należy zauważyć, że obfitość materialna jest także przyczyną izolowania się członków rodziny od siebie. Każdy z domowników ma swój dobrze urządzony pokój, który często staje się swoistego rodzaju odrębnym światem, miejscem osamotnienia dziecka czy dorosłego członka rodziny.

Z założenia wydawać się może, że w rodzinach, gdzie nie ma kłopotów materialnych, atmosfera winna być korzystna, sprzyjająca właściwemu rozwojowi i samopoczuciu wszystkich członków. Niestety, jak wynika z badań H. Marzec, w rodzinach o wysokim statusie materialnym dzieci zbyt często pozostawiane są same sobie z własnymi problemami i kłopotami. Rodzice zajęci pracą we własnym przedsiębiorstwie, zaangażowani w życie społeczne i polityczne nie mają czasu dla swych dzieci.

Osamotnienia szczególnie często doświadcza dziecko pozostawione samo sobie, gdyż bardzo silnie odczuwa ono potrzebę opieki, troski, miłości, przynależności, uznania ze strony innych, pragnie stałych kontaktów międzyludzkich, przebywania zawsze z kimś. Ponadto, o ile człowiek dorosły ma swój wewnętrzny świat, do którego może schronić się, odwołać się, czerpać siłę i treści do życia, izolując się od innych, to dziecko jeszcze tego wewnętrznego świata nie posiada (niemowlę) lub posiada (dziecko starsze) w stopniu ograniczonym i tak ściśle powiązanim ze światem zewnętrznym, że oddzielenie tych dwóch światów niesie ze sobą katastrofę rozwoju personalnego⁹. Osamotnienie dziecka to pewnego rodzaju konieczność, przez którą dziecko zostaje skazane na niepowodzenia w łączności z innymi. Jest ono skutkiem zawsze określonej sytuacji życiowej, w jakiej dziecko wzrasta (np. w rodzinie nadmierne skupienie się rodziców na pracy, funkcjonowanie rodziców w niepodzielnym obszarze praca-praca), i charakteryzuje się tym, że wzajemna łączność między dzieckiem a innymi osobami (matką, ojcem, rodzeństwem, kolegami) ulega osłabieniu, rozluźnieniu.

⁸ Z. Tyszka, *System metodologiczny wieloaspektowej integralnej analizy życia rodzinnego*, Poznań 2001, s. 71–72.

⁹ J. Izdebska, *Dziecko osamotnione w rodzinie dysfunkcyjnej – przejawy, przyczyny, wsparcie* [w:] E. Jundziłł, R.E. Jundziłł, R. Pawłowska, *Pedagogika opiekuńcza, przeszłość – teraźniejszość – przyszłość*, Gdańsk 2008, s. 361.

Dziecko z poczuciem osamotnienia w rodzinie nie ma oparcia emocjonalnego przede wszystkim w rodzicach i rodzeństwie. Doświadcza braku poczucia bezpieczeństwa oraz ma zachwianą równowagę emocjonalną. Nie czując się kochane, nie czuje się bezpieczne ani szczęśliwe. Brak oparcia psychicznego w rodzicach sprawia, że nie potrafi współprzeżywać z drugim człowiekiem, bo nie posiada nikogo, kto by ogarniając je uczuciem skierowanym tylko na nie i dla niego wyłącznie przeznaczonym, umożliwił mu zaakceptowanie siebie jako niepowtarzalnej, posiadającej wartość jednostki ludzkiej¹⁰.

Poczucie osamotnienia dziecka w rodzinie objawia się określonymi symptomami, do których zalicza się: występowanie u dzieci zachowań impulsywnych lub zahamowanych, trudności w osiągnięciu oddalonego celu, problemy w procesie uczenia się na własnych doświadczeniach, trudności w ocenie własnej wartości. Ponadto dziecko, które czuje się niekochane w rodzinie, zwykle nie ma poczucia, że ktoś go poniża lub że ono kogoś poniża, pozwala innym wykorzystywać się fizycznie, seksualnie, emocjonalnie lub intelektualnie, zwykle wciela się w rolę napastnika lub ofiary, daje sobą manipulować. Z czasem dziecko osamotnione staje się tak oderwane od swojej emocjonalnej rzeczywistości (zwłaszcza poczucia wstydu), że odczuwa skłonności do napastowania i dręczenia innych.

A zatem możemy przyjąć, że główne objawy poczucia osamotnienia dziecka związane są z zaburzeniami życia emocjonalnego, polegającymi na wystąpieniu zahamowań utrudniających nawiązywanie i utrzymywanie przez dziecko więzi emocjonalnych, zaburzenia nerwicowe i charakterologiczne, trudności w przystosowaniu do wymagań środowiska szkolnego, np.: niepowodzenia szkolne, złe postępy w nauce, wagarzy, ucieczki z domu, włóczęgostwo, przebywanie w towarzystwie zdemoralizowanych kolegów, picie alkoholu, zachowania agresywne. Poczucie osamotnienia dziecka w rodzinie łączy się z deprywacją potrzeb psychicznych dziecka, zaburzeniem wrażliwości emocjonalnej, z brakiem zrozumienia i porozumienia w rodzinie.

Osamotnieniu dziecka w rodzinie sprzyjają pewne czynniki. Wspomnieć należy tutaj o braku więzi emocjonalnej pomiędzy dzieckiem a rodzicami i funkcjonowaniu dziecka obok rodziców, ale nie z nimi i nie dla nich, w efekcie tego dziecko doświadcza pustki emocjonalnej tak dotkliwej, że może doprowadzić do głębokich stanów apatii i izolacji społecznej. Osamotnieniu dziecka sprzyja także postawa autokratyczna rodziców względem dziecka, która nie pozwala na wykształcenie się silnych więzi emocjonalnych, jak też niewłaściwy wychowawczo system kar i nagród. Ponadto R. Pawłowska do sytuacji sprzyjających pojawieniu się osamotnienia dziecka zalicza brak czasu ze strony rodziców dla dziecka, kłótnie rodzinne, rozwód, rekonstrukcję rodziny, chorobę lub

¹⁰ M. Gawęcka, *Poczucie osamotnienia dziecka w rodzinie własnej*, Toruń 2005, s. 12.

niepełnosprawność dziecka, dysfunkcjonalność i patologię w obrębie rodziny oraz status społeczny rodziny¹¹.

Procesem mającym ogromny wpływ na zjawiska życia rodzinnego jest autonomizacja jednostki. Proces ten wyraża się w narastającym, coraz większym prymacie interesów i dążeń osobistych jednostki w stosunku do interesów i celów grupowych. W sferze subiektywnej wyraża się to w dążeniu jednostki do autonomii i względnej przynajmniej niezależności, w upominaniu się o własne szeroko pojęte korzyści (nie tylko materialne), w ograniczeniu skłonności do poświęceń¹².

Kierując się takimi przesłankami, w niektórych rodzinach realizacja idei przedsiębiorczości łączy się z podjęciem przez kobietę działalności biznesowej, funkcje przypisywane jej przez tradycje są zaniedbywane. Z reguły w takich sytuacjach wyeksponowaniu ulegają instrumentalno-materialne składniki roli żony – matki, natomiast znaczne ograniczenia towarzyszą realizacji zadań socjopsychologicznych i biopsychicznych. Bardziej korzystny jest układ, w którym oboje współmałżonkowie pracują wspólnie, gdyż częściej wówczas dochodzi do partnerskich układów¹³.

Jednakże zauważyć należy, że nawet w odniesieniu do członków rodziny pracujących zawodowo najbardziej niepokoi i uwidacznia się także w domu rodzinnym niepewność dalszej pracy zawodowej, obawa przed zwolnieniem bez wystarczającego uzasadnienia. Okazuje się, że często pracownicy nawet z wysokimi kwalifikacjami i kompetencjami żyją w stanie zagrożenia, które z reguły przenosi się do domu rodzinnego lub wywołuje zachowania naganne moralnie i społecznie.

Pisząc o przedsiębiorczości członków rodziny, zwłaszcza matki i ojca, nie sposób pominąć kwestii wzrostu konsumpcji w przedsiębiorczych rodzinach, spowodowanego polepszeniem się sytuacji ekonomicznej tej grupy społecznej. Konsumpcja rozumiana jako wydatki gospodarstw domowych na dobra i usługi jest zjawiskiem naturalnym i sprzyja zaspokojeniu potrzeb członków rodziny. Istotą tego zagadnienia są nie tylko potrzeby biologiczne, materialne i gospodarcze, ale także potrzeby wynikające ze struktury osobowości, a więc potrzeby psychiczne, społeczne i kulturowe. Jednostka przejawiając określone zachowania konsumpcyjne, kieruje się głównie dwoma czynnikami: funkcjonującą w świadomości hierarchią wartości oraz ekonomicznymi możliwościami ich urzeczywistnienia. Zarówno teoretycy, jak i badacze wskazują jednak, że podstawową zmienną decydującą o charakterze i rozmiarach kon-

¹¹ R. Pawłowska, *Samotność człowieka – rozważania teoretyczne* [w:] R. Pawłowska, E. Jundziłł, *Pedagogika człowieka samotnego*, Gdańsk 2006, s. 30–33.

¹² Z. Tyszka, *Rodzina we współczesnym świecie...*, s. 41.

¹³ A. Wachowiak, J. Frątczak, *Modele życia rodzinnego przedstawicieli klas średnich* [w:] Z. Tyszka, *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian*, Poznań 2001, s. 106.

sumpcji jest dochód¹⁴. W rodzinach przedsiębiorczych wyższy dochód rodziny nierzadko przekłada się na możliwość zakupu większej liczby dóbr materialnych i określanie wartości rodziny tylko w takiej perspektywie.

Jednym z istotnych wymiarów przedsiębiorczości w rodzinie jest praca zawodowa kobiet. Upowszechniony w okresie powojennym model rodziny z dwiema pracującymi zawodowo osobami zyskał wielu zwolenników również wśród kobiet i dziś trudno od takiego wzoru zatrudnienia odejść¹⁵. Praca zawodowa kobiet jest czynnikiem o ogromnym znaczeniu w kształtowaniu struktury zamożności rodzin pracowniczych. Niewątpliwie zatrudnienie kobiet gwarantuje rodzinie wyższy poziom dochodów i większe poczucie bezpieczeństwa dla pozostałych członków rodziny w sytuacji utraty pracy przez jednego ze współmałżonków. Podwójny dochód w rodzinie w środowiskach pracowniczych, z powodu zmian w sposobie konsumpcji, podniesienia przeciętnego standardu zaspokajania potrzeb, stał się niezbędną normą dochodową dla większości rodzin z dziećmi¹⁶. Ponadto zauważyć należy, że uwidacznia się partykularyzacja dochodów członków rodziny. W bardzo wielu przypadkach zarobkują nie tylko oboje małżonkowie, ale też zwiększają dochody rodzinne dorastające dzieci. Wspólne dochody tworzy tylko część uzyskanych pieniędzy, reszta pozostaje w gestii poszczególnych członków rodziny i może być przeznaczana na indywidualne cele¹⁷.

Nie mniej jednak funkcjonowanie kobiet na rynku pracy napotyka na liczne bariery o złożonym podłożu. Kobiety pomimo odpowiedniego poziomu wykształcenia, kompetencji zawodowych, znacznej twórczości są postrzegane jako mniej atrakcyjni pracownicy w porównaniu z mężczyznami – to także wymiar przedsiębiorczości. Taka sytuacja wynika z węższego zakresu dyspozycyjności kobiet w pracy zawodowej, spowodowanej pełnieniem określonych ról w środowisku rodzinnym, przypisywaniem kobiecie zadań i obowiązków domowych, jak też podejmowaniem przez kobiety trudu macierzyństwa¹⁸. Ostatnia kwestia jest niezwykle istotna, gdyż rozwój przedsiębiorczości kobiet, umacnianie ich pozycji na rynku pracy niestety łączy się nierzadko z zagrożeniem macierzyństwa. Zmiany wymagań rynku pracy powodują, że podjęcie decyzji o urodzeniu dziecka przestaje być prostą konsekwencją zdarzeń, kobiety łączą te decyzje z obawami o zatrudnienie, gdyż rzeczywistość społeczna wskazuje na związek między utratą pracy a wykorzystaniem przywilejów ustawowych.

¹⁴ W. Nowak, *Konsumpcja i prosumpcja w rodzinach województwa kujawsko-pomorskiego* [w:] Z. Tyszka, *Życie rodzinne – uwarunkowania makro- i mikrostrukturalne*, Poznań 2003, s. 72.

¹⁵ A. Kwak, G. Pascall, *Kobieta na rynku pracy – bariery płci* [w:] A. Michalska, *Dylematy współczesnych rodzin*, Poznań 2005, s. 11.

¹⁶ D. Graniewska, *Rodzina a bezrobocie* [w:] Z. Tyszka, *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian...*, s. 337.

¹⁷ Z. Tyszka, *Rodzina we współczesnym świecie...*, s. 41.

¹⁸ A. Kwak, G. Pascall, *Kobieta na rynku pracy – bariery płci...*, s. 25.

Zmieniające się dynamicznie warunki życia powodują, że współczesne kobiety, żony i matki w analizowanym obszarze przedsiębiorczości lub jej braku zmierzyć się muszą z wyzwaniem domowej ekonomii wynikającej z potrzeb wspólnoty rodzinnej, poziomu konsumpcji dóbr i usług w gospodarstwach domowych, jakości życia rodziny. Kobiety w tej perspektywie rozpatrują funkcjonowanie rodziny w obszarze kulturowym, konsumenckim, zdrowotnym i wewnątrzrodzinnym. Kierując się oszczędnością, zaradnością, przedsiębiorczością – o czym już pisano wcześniej – kobiety prowadzą rodzinę przez zawłości prowadzenia domu, dbania o zaspokojenie potrzeb członków rodziny, warunki mieszkaniowe a nawet zasoby finansowe¹⁹.

Przedsiębiorcza rodzina w ujęciu modelowym

Transformacja ustrojowa i ekonomiczna dokonująca się współcześnie w Polsce wywołuje zmiany w strukturze społecznej, warunkowane przede wszystkim poziomem dochodów i wykształceniem. Społeczeństwo według tego kryterium coraz wyraźniej rozwarstwia się w schemacie gradacyjnym na klasę wyższą, uzyskującą najwyższe dochody i wykształcenie, średnią, czyli znajdującą się w sferze dochodów poniżej klasy wyższej, oraz klasę niższą, uzyskującą dochody najniższe i posiadającą najniższy stopień wykształcenia.

Zakwalifikowanie członków rodziny do klasy średniej jest dość trudne, ze względu na funkcjonowanie obok siebie dwóch frakcji w jej obrębie. Pierwsza warstwa to klasa średnia o najdłuższym rodowodzie, tzn. jednostki samodzielnie wykonujące na własny rachunek działalność gospodarczą. Druga warstwa to wykwalifikowani pracownicy umysłowi i fizyczni.

Wytworzył się także swoisty model rodziny klasy średniej, bardziej szczegółowo charakteryzowany w odniesieniu do wzoru kobiety, mężczyzny i dziecka. Wzór osobowy żony i matki we wspomnianym typie rodzin charakteryzuje umiejętność godzenia obowiązków domowych i zawodowych. Znaczące miejsce w takim ujęciu roli żony i matki przypisuje się cechom emocjonalnym, związanym z miłością i przyjaźnią, tolerancji, trosce o dzieci, ich wychowanie, zgodności i wyrozumiałości. Powyższe cechy decydują o realizacji funkcji emocjonalno-ekspresyjnej, socjalizacyjno-wychowawczej i opiekuńczo-zabezpieczającej. Ponadto oczekuje się od kobiety w rodzinach przedsiębiorczych pracowitości, oszczędności, gospodarności i dbałości o konsumpcyjną stronę życia.

W przedsiębiorczych, zaradnych, twórczych rodzinach klasy średniej obraz kobiety określany jest zatem w czterech płaszczyznach: emocjonalnej – troskliwość, opiekuńczość, serdeczność, ciepło; materialnych podstaw rodziny – przedsiębiorczość, pracowitość, wnoszenie wkładu w utrzymanie rodziny, oszczędność; wycho-

¹⁹ A. Wachowiak, *Pomiędzy codzienną rutyną a profesjonalizacją. Nowe zadania kobiety w domowej ekonomii* [w:] A. Wachowiak, *Współczesne problemy socjologii rodziny*, Poznań 2001, s. 143–147.

wawczej – tolerancja, troska o dzieci, poświęcanie się wychowaniu oraz osobistej – ambicja zawodowa, obiektywizm, inteligencja, dbałość o wygląd, elegancja.

Pomimo tak bogatego spektrum cech oczekiwanych od kobiety w rodzinie przedsiębiorczej, jak też partnerstwa z małżonkiem w zakresie wymiany obowiązków związanych z prowadzeniem domu i przedsiębiorstwa, nie zawsze jest możliwe pełne realizowanie przez kobiety matki w tego typu rodzinach funkcji socjopsychologicznych i biopsychicznych.

W modelu mężczyzny pierwszoplanową pozycję zajmują jego zalety, które decydują o warunkach bytowych rodziny. Są to: przedsiębiorczość, zaradność, pracowitość, umiejętność zagwarantowania rodzinie odpowiedniego poziomu życia, umiejętność inwestowania pieniędzy, oszczędność. Dopiero na tym tle przyporządkowuje się mężczyźnie cechy ekspresyjne, niezbędne do wychowania dziecka i związane z wyglądem zewnętrznym.

Konstruując wzorzec dziecka, przedstawiciela klasy średniej, wskazuje się za zwyczaj na następujące cechy: dokładanie starań w celu osiągnięcia czegoś w życiu, właściwe ocenianie siebie i otoczenia, umiejętność współżycia z innymi, odpowiedzialność, uczuciowość, dobre wychowanie oraz umiejętność kierowania sobą²⁰.

Rodzice przedsiębiorczy oczekują od dziecko działań, które umożliwią mu w przyszłości zajęcie prestiżowego miejsca w społeczeństwie. Osiągnięcie tego stanu u dziecka możliwe jest przez realizowanie nauki szkolnej na właściwym poziomie, o czym informują dobre oceny w szkole, odpowiedzialny sposób realizowania wyznaczonych sobie celów zgodnie z aspiracjami rodziców. Ponadto znaczącą rolę przypisano rozwinięciu u dziecka takich cech, jak: uczciwość, respektowanie zasady posłuszeństwa, ćwiczenie samodzielności intelektualnej i samodzielności wyborów i ocen²¹.

Podsumowując, rodzice z klasy średniej kładą szczególnie nacisk na zaszczepienie dzieciom niezależności i autonomii w działaniu, zwracając uwagę na samoodpowiedzialność i samosterowanie, czyli zdolności do samodzielnego kierowania swoimi poczynaniami. Można przyjąć, że prowadzą własne dzieci w kierunku twórczego funkcjonowania w nowej rzeczywistości społecznej.

Na zakończenie warto podkreślić, że kategoria rodzin, których członkowie są przedstawicielami klasy średniej, realizuje w sposób nieco odmienny zadania przypisane rodzinie. Po pierwsze, rodzice na ogół w tej kategorii rodzin są w znacznym stopniu obciążeni pracą zawodową, co sprawia, iż dysponują znacznie mniejszymi możliwościami czasowymi bycia z rodziną i realizowania roli ojca i matki. Ulegają także przekształceniu typowe więzi rodzinne na podłożu emocjonalnym. Zastępują je powiązania typu organizacyjnego, sformalizowanego. W miejsce wspólnoty wartości pojawia się wspólnota interesów. Sytu-

²⁰ J. Frątczak, *Kobieta, mężczyzna i dziecko w rodzinie polskiej klasy średniej* [w:] A. Wachowiak, *Współczesne problemy socjologii rodziny...*, s. 132–137.

²¹ A. Wachowiak, J. Frątczak, *Modele życia rodzinnego przedstawicieli klas średnich* [w:] Z. Tyska, *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian...*, s. 105–114.

acji tej towarzyszy specyficzny poziom konsumpcji związany z określeniem własnej pozycji materialnej, korzystaniem z szerokiej oferty rekreacyjnej. W takich warunkach nierzadko dziecku towarzyszy poczucie osamotnienia.

Zarys koncepcji badań

Podejmując tematykę funkcjonowania współczesnej rodziny pomiędzy przedsiębiorczością a poczuciem osamotnienia dzieci, dążono do udzielenia odpowiedzi na następujące pytania badawcze: Jak rodzinę definiują dzieci z rodzin przedsiębiorczych? Jakie uczucia towarzyszą dzieciom w odniesieniu do słowa rodzina? Przyjęto, że definiując rodzinę, jak też opisując uczucia, które towarzyszą badanym w rodzinie, w swobodnych wypowiedziach dzieci odzwierciedla rzeczywiste jej funkcjonowanie.

Nadmienić należy, że tak zarysowane poszukiwania badawcze stanowią fragment szerszych badań poświęconych rodzinie widzianej oczami dziecka. Wśród badanej populacji udało się autorce opracowania wyselekcjonować grupę 50 dzieci klas I–III, których rodzice prowadzą własną działalność gospodarczą na różnym szczeblu, uprawiają wolne zawody, są urzędnikami wyższych szczebli administracji, jak też wykwalifikowanymi pracownikami fizycznymi prowadzącymi własną firmę usługową.

Podejmując próbę odpowiedzi na tak postawione pytania, które jednocześnie stały się problemami badawczymi, oparto się na wynikach badań prowadzonych w latach 2008–2010 na terenie województwa podkarpackiego. Objęto nimi dzieci nauczania zintegrowanego, 12 szkół podstawowych powiatu rzeszowskiego i 6 szkół podstawowych powiatu krośnieńskiego.

Metodą, jaką zastosowano do przeprowadzenia badań, jest metoda sondażu diagnostycznego. W obrębie tej metody sięgnięto do techniki wywiadu, który przeprowadzono z uczniami, którzy wychowują się w rodzinach klasy średniej i prowadzą własną działalność gospodarczą.

Rodzina w oczach dzieci wywodzących się z przedsiębiorczych rodzin

Wśród bytów najbliższych człowiekowi i najbardziej dla niego znaczących znajduje się rodzina²², w której jednostka rodzi się w sposób najbardziej godny i ludzki, w której rozwija życie duchowe, jak też w perspektywie dalszego samodzielnego życia w rodzinie osoba nadaje swemu życiu ostateczny kształt,

²² S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke (red.), *Pedagogika rodziny*, Toruń 1999, s. 82–83.

sens i wartość²³. Podkreślając wielkie znaczenie rodziny w życiu człowieka, należy zauważyć, że „Człowiek jest jednostką rodzinną, gdyż przychodzi na świat z woli rodziców i najczęściej w rodzinie, w rodzinie wzrasta on i kształtuje się jako jednostka ludzka, dąży ku rodzinie własnej. Rodzina staje się więc symbolem współwyznaczającym ludzkie życie”²⁴.

Wydaje się zatem zasadne zapytać, jak definiowana jest owa wspólnota najbardziej intymna dla swych członków w sytuacji, gdy życie rodzinne ulega zmianom na skutek zachodzących przemian społeczno-ekonomicznych, gdy praca zawodowa rodziców zostaje skonfrontowana z obowiązkami rodzicielskimi zwłaszcza w rodzinach przedsiębiorczych.

W celu poznania przez autorkę dziecięcej definicji terminu „rodzina” zapytano uczniów klas I–III: „Co to jest Twoim zdaniem rodzina? Czym ona dla Ciebie jest?”

Odpowiedzi badanych uczniów zaprezentowane zostały w tabeli 1.

Tabela 1. Definicja rodziny zdaniem badanych uczniów według płci

Rodzaj definicji	Definicje rodziny według dziewczyn	Definicje rodziny według chłopców
1	2	3
Rodzina jako grupa społeczna	<ul style="list-style-type: none"> – „Rodzina to mama, tata i rodzeństwo”. – „Rodzina to bliscy i kochający się ludzie”. – „Rodzina to mama, tata, rodzeństwo i dziadkowie”. – „Rodzina to mama, tata i ja”. – „Rodzina to mama, tata, brat i ja”. – „Dla mnie rodzina to rodzice i rodzeństwo”. – „Rodzina to osoby, które się kochają”. – „Rodzina to mama, tata i dzieci”. – „Rodzina to rodzice, dzieci, babcie, dziadkowie, ciocie i wujkowie, a także kuzyni”. – „Rodzina to bliscy sobie ludzie”. 	<ul style="list-style-type: none"> – „Rodzina to mama, tata, moja siostra i dziadkowie”. – „Rodzina to kochające się osoby”. – „Moim zdaniem rodzina to mama i tata”. – „Rodzina to rodzice, brat, siostra, ciocia, wujek, dziadek i babcia”. – „Rodzina to grupa ludzi wzajemnie się kochających”. – „Rodzina to mama, tata i dzieci”. – „Rodzina to mama, tata i rodzeństwo”. – „Rodzina to rodzice i inni bliscy”. – „Rodzina to mama, tata, brat i dziadkowie”.
Rodzina jako instytucja społeczna	<ul style="list-style-type: none"> – „Rodzina to kochające się osoby, które wzajemnie sobie pomagają”. – „Rodzina to osoby, które wspólnie coś robią, realizują zadania, pełnią rolę. Ja jestem dzieckiem i bratem, a mama mamą i żoną”. – „To miejsce, gdzie rodzą się dzieci i wychowuje się je”. – „Rodzina opiekuje się dziećmi i starszymi i sobą”. 	<ul style="list-style-type: none"> – „Rodzina to ludzie, na których zawsze mogę liczyć”. – „Rodzina to bliscy ludzie, przy których czuję się bezpieczny”. – „Rodzina uczy życia”. – „Rodzina to wspólne mieszkanie w domu”.

²³ J. Wilk, *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, Lublin 2002, s. 6–7.

²⁴ A.W. Janke, *Rodzina jako przestrzeń doświadczania wartości samego siebie* [w:] *Doświadczenie wartości samego siebie w procesach edukacyjnych*, red. A.M. Tchorzewski, Bydgoszcz 1997, s. 59.

1	2	3
Rodzina jako środowisko wychowawcze	<ul style="list-style-type: none"> – „Rodzina to miejsce, w którym każdy bardzo się lubi i nikt na nikogo się nie złości”. – „Moim zdaniem rodzina to miłość i ciepło”. – „Rodzina to miłość, troska, zaufanie”. – „Rodzina moim zdaniem jest to poczucie bezpieczeństwa, miłości i ciepła”. – „Rodzina to miłość, szczęście, radość”. – „Rodzina to kochający się dom”. 	<ul style="list-style-type: none"> – „Rodzina to ciepło, miłość, zaufanie, poczucie bezpieczeństwa”. – „Rodzina to miłość”. – „Rodzina to kochający dom i kochający ludzie”. – „Rodzina to dobro i miłość”. – „Rodzina to wspaniały dom”. – „Rodzina to miłość i bezpieczeństwo”.
Rodzina jako wspólnota przedsiębiorcza	<ul style="list-style-type: none"> – „Rodzina to przedsiębiorstwo”. – „Rodzina to wspólnota oparta na pieniądzach”. – „Rodzina to współpraca z innymi”. – „Rodzina to brak mamy, bo prowadzi biznes”. – „Rodzina piękny dom, białe kanapy, a w nim ja – pustka”. 	<ul style="list-style-type: none"> – „Rodzina to część firmy”. – „Rodzina to mama i ja. Tata ustawicznie w pracy”. – „Rodzina to wspólnota interesów – tak mówi mój tata”. – „Rodzina to mama tata i ja, i wakacje”.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Wypowiedzi ankietowanych uczniów wywodzących się z rodzin przedsiębiorców, prowadzących działalność gospodarczą o różnym zakresie wydają się być typowe dla wręcz literaturowego ujęcia rodziny. Znaczna grupa badanych ujmowała rodzinę jako małą grupę społeczną składającą się z rodziców, dzieci i krewnych, akcentując jednocześnie, że członkowie rodziny połączeni są ze sobą więzami krwi i więziami emocjonalnymi, jak też pomiędzy rodzicami i dziećmi występują specyficzne więzi, które stanowią przeciwieństwo do istoty wychowania. Stąd też definicje rodziny formułowane przez dzieci nierzadko sprowadzały się do wymieniania członków rodziny. Wśród tych wypowiedzi pojawiły się takie, które opisywały typową współczesną rodzinę małą, jak też rodzinę wielopokoleniową, obejmującą bliższych i dalszych krewnych w linii prostej lub bocznej. W tym kontekście dostrzec należy, iż respondenci podkreślali w swych wypowiedziach znaczenie atmosfery rodzinnej, wyrastającej przede wszystkim z miłości, która łączy rodziców ze sobą oraz dziećmi, a także rodzeństwo pomiędzy sobą. Badane dzieci są przekonane, że w owej rodzinnej przestrzeni życia rodzi się wśród członków rodziny poczucie odpowiedzialności za rodzinę jako całość oraz za każdego z osobna. Dzieci dostrzegają także nasyconie emocjonalne i nastrój uczuciowy rodziny, pełny wzajemnego szacunku, miłości, życzliwości i zrozumienia, w którym zanurzone są od urodzenia²⁵.

Wśród ogółu wypowiedzi dzieci dostrzec należy i te, w których akcentowany jest także wymiar instytucjonalny rodziny, powiązany z zauważaniem przez bada-

²⁵ J. Wilk, *Pedagogika rodziny...*, s. 54–55.

nych realizowanych przez rodzinę zadań i funkcji, związanych z zaspokajaniem indywidualnych potrzeb jednostek oraz wypełnianiem przez rodzinę oczekiwań formułowanych wobec niej przez szersze zewnętrzne układy. Respondenci wydają się podzielać stanowisko S. Kawuli²⁶ o braku zasadności mnożenia funkcji rodziny. Wskazują podstawowe funkcje rodziny: prokreacyjną, opiekuńczą, wychowawczą, socjalizacyjną i emocjonalną. Dzieci łączą przyjsie na świat dziecka z funkcjonowaniem rodziny, podobnie jak uznają, iż jest to najważniejsze środowisko do wychowania potomstwa. Rozumieją, że rodzina tworząc gospodarstwo domowe, realizuje cały szereg zadań związanych z materialnym funkcjonowaniem jednostek. Respondenci dostrzegają zaspokajanie potrzeb materialnych członków rodziny, wyposażenie mieszkania w trwałe dobra, dbałość o przestrzeń usługowo-konsumpcyjną członków. W pewnym sensie zaskakuje także świadomość dzieci, iż rodzina zapewnia członkom rodziny codzienne usługi (wyżywienie, odzież, mieszkanie) oraz opiekę dzieciom i osobom starszym, zaspokajając w ten sposób potrzeby bytowe i opiekuńcze członków rodziny, jak też przekazuje wzory zachowań, wartości moralne i kulturowe. Ponadto ankietowani rozpatrują rodzinę jako przestrzeń dla właściwego rozwoju osobowości członków rodziny poprzez zapewnienie poczucia bezpieczeństwa, stabilizacji, przynależności.

Podsumowując, można stwierdzić, że większość badanych definiuje rodzinę jako instytucję poprzez zabieg przypisania jej szeregu specyficznych zadań, takich jak: zapewnienie wszystkim członkom rodziny poczucia bezpieczeństwa i szacunku; zadbanie o odpowiednie warunki materialne, o środki do życia; otoczenie wszystkich uczuciem miłości; stworzenie dzieciom właściwych warunków rozwoju, przygotowanie ich do uczestnictwa w kulturze, stworzenie silnej więzi wewnątrzrodzinnej przy zachowaniu autonomii poszczególnych członków rodziny, zachowanie ciągłości rodziny pomimo zmian zachodzących zarówno wewnątrz niej, jak i na zewnątrz²⁷.

Zwraca uwagę także grupa wypowiedzi badanych uczniów klas I–III, w których podkreślano, iż rodzina jest jednym z najważniejszych kręgów środowiskowych każdego człowieka. Uczniowie łączą rodzinę z uczuciami, którymi są: miłość, poczucie bezpieczeństwa i zaufanie, a także wartościami, takimi jak dobro i prawda. Wypowiedzi badanych wskazują, że rodzina to miejsce odkrywania i realizacji miłości. Zakłada ona szacunek, odpowiedzialność i wiedzę. Dzięki temu członkowie rodziny dążą do rozwoju i szczęścia²⁸. Dzieci dostrzegają, iż miłości doświadcza się od urodzenia, uczy się jej w rodzinie od małego dziecka, a nauczycielami miłości najczęściej są rodzice i inni członkowie rodziny.

²⁶ S. Kawula, *Rodzina jako grupa i instytucja opiekuńczo-wychowawcza* [w:] *Pedagogika rodziny...*, s. 59.

²⁷ E. Zubrzycka, *Narzeczeństwo, małżeństwo, rodzina, rozwód*, Gdańsk 1993, s. 97.

²⁸ E. Fromm, *Niech się stanie człowiek*, Warszawa–Wrocław 1994, s. 55.

Od tak korzystnie prezentującego się obrazu rodziny odbiegają wypowiedzi uczniów wyodrębnione w kategorii rodzina jako wspólnota przedsiębiorcza. Do tej kategorii zaliczono wypowiedzi badanych wskazujące na pewne specyficzne ujmowanie rodziny – przez pryzmat wykonywanej przez rodziców pracy, prowadzenie przedsiębiorstwa. Prezentowane definicje uczniów można podzielić na dwie grupy. W pierwszej znajdują się wypowiedzi sugerujące, iż rodzina to nie osoby tworzące wspólnotę opartą na wartościach, a raczej osoby, które łączy wspólny interes. Innymi słowy, dzieci dostrzegają, że w rodzinach przedsiębiorców, w których się wychowują, brakuje więzi emocjonalnych, które zostały zastąpione więziami organizacyjnymi. Wszystkie podejmowane działania ukierunkowane są nie tyle na samorealizację członków rodziny, co raczej na rozwój prowadzonej działalności, utrzymanie dotychczasowego stanu posiadania. Stąd też w wypowiedziach uczniów pojawiają się sformułowania, iż rodzina staje się swoistym zakładnikiem firmy, zespołem ludzi, których łączą interesy bądź pieniądze. Z opisywaną sytuacją związany jest wielogodzinny pobyt przedsiębiorczego rodzica, czy też rodziców poza domem, i doświadczanie przez dziecko poczucia osamotnienia, owej obezwładniającej i przerażającej pustki, co wyraźnie akcentują definicje przyporządkowane do drugiej grupy. Permanentna, wielogodzinna absencja rodziców poza domem, życie rodzinne podporządkowane całotygodniowemu zarabianiu pieniędzy może prowadzić i nierzadko prowadzi do samotności i poczucia osamotnienia dziecka kojarzonego z brakiem pozytywnych więzi emocjonalnych między członkami rodziny, z brakiem rodziców, z byciem samemu, jak też niepożądanymi stanami emocjonalnymi. W tej grupie wypowiedzi pojawiła się i taka, że rodzina to członkowie rodziny na wakacjach. Należałoby ją najprawdopodobniej wiązać z upowszechnieniem wśród rodzin przedsiębiorczych klasy średniej nowego typu rekreacji rodzinnej w wersji niezwykle ekskluzywnej, ale odbywającej się na ogół w okresie wolnym od nauki szkolnej dziecka.

Podsumowując, należy stwierdzić, że rodzina jest dla uczniów klas I–III wywodzących się z rodzin przedsiębiorczych na ogół wspólnotą emocjonalną opartą na miłości, naturalnym środowiskiem życia, miejscem przekazu wartości, intymności uczuciowej i wspólnych przeżyć. Nie mniej jednak może być także przestrzenią samotności i pustki spowodowaną nieustannym pobylem rodziców w przedsiębiorstwie.

Uczucia kojarzące się z pojęciem rodziny zdaniem uczniów klas I–III

Nie budzi wątpliwości stwierdzenie, że rodzina jest najlepszym i jedynym miejscem prawidłowego rozwoju dziecka we wszystkich jego wymiarach. To środowisko charakteryzujące się stałością, cielesnością, unikatowością i sponta-

nicznością²⁹, a także intymnością³⁰, pozostaje szczególną, jedyną i niepowtarzalną drogą rozwoju każdego człowieka³¹, na której towarzyszą jednostce określone uczucia.

Przed wszystkim relacjom rodziców i dzieci powinny towarzyszyć: miłość, ciepło, zrozumienie, szacunek. Uczucia te kształtowane są w oparciu o stosunki panujące pomiędzy rodzicami oraz sposób organizowania przez nich życia rodzinnego, który staje się okazją do nauki dawania i brania miłości³².

Nie zawsze jednak stosunki pomiędzy rodzicami układają się harmonijnie, co nierzadko prowadzi do zaburzonych relacji z dziećmi. Chcąc poznać percepcję rodziny w ujęciu dzieci z rodzin przedsiębiorczych, zapytano respondentów: jakie uczucia kojarzą się im z rodziną?

Wyniki badań prezentuje tabela 2.

Tabela 2. Uczucia kojarzące się z pojęciem rodziny zdaniem badanych według płci

Lp.	Uczucia kojarzące się z pojęciem rodziny	Ogółem		Według płci			
		N = 50		dziewczyny N = 20		chłopcy N = 30	
		l. b.	%	l. b.	%	l. b.	%
1	miłość	49	98,0	20	100,0	29	96,7
2	ciepło	38	76,0	15	75,0	23	76,7
3	zaufanie	47	94,0	20	100,0	27	90,0
4	poczucie bezpieczeństwa	43	86,0	18	90,0	25	83,3
5	przyjaźń	32	64,0	11	55,0	21	70,0
6	tolerancja	22	44,0	13	65,0	9	30,0
7	pustka	12	24,0	10	50,0	2	6,6
8	strach	6	12,0	1	5,0	5	16,6
9	samotność	6	12,0	4	20,0	2	6,6
10	obojętność	1	2,0	–	–	–	–
11	brak zrozumienia	1	2,0	–	–	1	3,3
12	nienawiść	1	2,0	–	–	1	3,3
13	inne	–	–	–	–	–	–

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań ankietowych. Możliwość wybrania więcej niż jednej odpowiedzi.

Funkcjonowanie w rodzinie, stosunki i kontakty pomiędzy członkami rodziny są podstawą tworzenia całych kompleksów sił przyciągających jednostki do siebie i wiążących je ze sobą. Powstają więc więzi emocjonalne i osobowe, któ-

²⁹ S. Badora, B. Czeredrecka, D. Marzec, *Rodzina i formy jej wspomagania*, Kraków 2001, s. 25–29.

³⁰ S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke (red.), *Pedagogika rodziny...*, s. 96.

³¹ J. Wilk, *Pedagogika rodziny...*, s. 6.

³² J. Maciaszkowa, *O współżyciu w rodzinie*, Warszawa 1980, s. 35.

rych treścią są myśli, uczucia, aspiracje i wzajemne postawy zajmowane przez członków rodziny³³. Na bazie więzi osobowych w rodzinie dziecko doświadcza kontaktu emocjonalnego, a tym samym doświadcza szeregu uczuć, m.in. uczucia miłości, o czym informują prawie wszystkie badane dzieci z klas I–III. Badani uczniowie w swych wypowiedziach opisują słownie sytuacje, z których wynika, że miłość rodziców do dzieci jest swoistego rodzaju siłą, energią duchową³⁴, która pomaga im przezwyciężyć dziecięce trudności, przynosi spokój i szczęście. Potwierdzają to wypowiedzi uczniów: „rodzice mnie kochają i to dodaje mi skrzydeł” (kwestionariusz wywiadu nr 32, dz., kl. III), „dzięki temu, że rodzice mówią, kochamy Ciebie, mam siłę do robienia różnych rzeczy – gram w piłkę, tenisa, dobrze się uczę” (kwestionariusz wywiadu nr 12, ch., kl. II). W kontekście takich opinii można stwierdzić, że miłość w rodzinach przedsiębiorczych jest jednym ze sposobów bycia człowiekiem, który zdolny jest angażować się dla drugiej osoby – dziecka, ujmowanego jako wartość sama w sobie. Miłość, która kojarzy się dzieciom przede wszystkim z rodziną, prowadzi do wyzbywania się egoizmu, do rozwijania u rodziców i dzieci zdolności empatycznego bytowania ze sobą dla dobra innych podmiotów. Stąd nie dziwią także odpowiedzi respondentów, którzy wskazują na takie doznania kojarzące się z rodziną, jak: zaufanie, poczucie bezpieczeństwa i ciepło, przyjaźń i tolerancja. W rozumieniu dzieci miłość jest konstelacją całego szeregu uczuć i emocji, które tworzą klimat rodziny.

W wypowiedziach badanych dostrzec należy może niezbyt liczne, ale jednak niepożądane sygnały wskazujące na osłabienie owych wewnętrznych sił łączących członków rodziny, prowadzących jednostkę do poczucia osamotnienia i izolacji. Prawie 1/4 badanych rodzinę kojarzy z pustką, a 12,0% ankietowanych dzieci wspomina o samotności jako dominującym stanie występującym w rodzinie. W swoich wypowiedziach uczniowie akcentują, że rodzina czasem, a nieliczni respondenci wskazują, że zawsze, „kojarzy im się z brakiem pozytywnych więzi emocjonalnych między członkami rodziny, z brakiem rodziców, którzy zbyt mocno zaangażowali się w pracę, z byciem samemu, jak też niepożądanymi stanami emocjonalnymi”. Oto przykładowe wypowiedzi dzieci: „rodzina – pozostawia mnie samym i jest mi wtedy smutno” (kwestionariusz wywiadu nr 16, ch., kl. III), „w rodzinie jestem samotna i smutna, dlatego wolę być z naszą Panią” (kwestionariusz wywiadu nr 45, dz., kl. II), „rodzina – wielki pusty dom” (kwestionariusz wywiadu nr 13, dz., kl. I).

Można przyjąć, że niewielka grupa badanych dzieci postrzega rodzinę przez pryzmat własnego w niej osamotnienia. Percepcja rodziny w takim przypadku związana jest z pewną specyficzną perspektywą związaną na ogół

³³ Por. S. Kawula, *Więzi społeczne* [w:] D. Lalak, T. Pilch, *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, Warszawa 1999, s. 330–331.

³⁴ P. Bosmans, *Szczęście na każdy dzień*, Warszawa 2005, s. 63.

z własnymi, dziecięcymi, nierzadko ujemnymi przeżyciami i doświadczeniami. W tym zakresie otrzymane wyniki badań są zgodne z wynikami uzyskanymi przez H. Cudaka³⁵.

Konkluzje

Współczesna rodzina polska od lat 90. uległa zmianom prawie we wszystkich obszarach swego funkcjonowania. Zmienił się model współczesnej rodziny, pojawiły się alternatywne formy życia rodzinnego, dostrzec należy przemiany licznych funkcji rodziny, m.in. związane z dzietnością, sprawowaniem opieki nad dzieckiem; zaspokajaniem podstawowych potrzeb; dbaniem o prawidłowy rozwój fizyczny dziecka, a także zapewnieniem bezpieczeństwa, akceptacji, miłości i szacunku; jak też osłabienie wsparcia dla rodziny w trudnościach. Nie ulega wątpliwości, że rodzina doświadczyła także poważnych zagrożeń. Zaliczyć należy do nich rozwarstwienie społeczeństwa, wzrost bezrobocia, emigrację zarobkową, koncentrowanie się rodziny na sferze materialnej, wzrost konsumpcji, liberalizację poglądów moralnych. Członkowie rodziny w konfrontacji z wymienionymi zjawiskami osiągnęli różne rezultaty. Niektóre rodziny niebezpiecznie przesunęły się w kierunku sfery ubóstwa, inne zaś podążyły w kierunku zamożności i awansu społecznego. W niniejszym opracowaniu skoncentrowano się na rodzinach, które doświadczyły wyraźnej poprawy jakości życia, odnalazły się w skomplikowanych mechanizmach gospodarki wolnorynkowej i osiągnęły sukces. Patrząc na rodzinę – wspólnotę ludzi, jej egzystencję na płaszczyźnie przedsiębiorczości, zauważyć należy, że wymieniona idea niesie ze sobą dla rodziny wyzwania i możliwości, jak i zakłóca drastycznie rytm jej funkcjonowania.

Realizacja przedsiębiorczości w określonych warunkach społecznych prowadzi do podnoszenia statusu materialnego rodziny, wartościuje rodzinę w kategoriach posiadania, sprzyja podnoszeniu kwalifikacji członków rodziny w imię interesów rodzinnych i wyznacza jasne kryteria w procesie wychowania dzieci – na ogół konsekwentnie przestrzegane. Jednak należy dostrzec też liczne mankamenty wynikające z nadmiernego koncentrowania się na przedsiębiorczości członków rodziny. Bolesnych konsekwencji wynikających z takiego stanu doświadczają przede wszystkim dzieci, żyjące dostatnio, ale nie zawsze doświadczając miłości, życzliwości, akceptacji, tolerancji. Zdarza się – o czym informują badane dzieci z klas I–III – że w przedsiębiorczych rodzinach dziecko jest samotne i doświadcza przejawów osamotnienia, występuje brak poczucia emocjonalnego bezpieczeństwa.

³⁵ H. Cudak, *Osamotnienie dziecka we współczesnej rodzinie*, „Pedagogika Społeczna” 2001, nr 2.

Prowadzone dociekania dotyczące poznania percepcji rodziny w oczach dziecka funkcjonującego w rodzinie przedsiębiorczej pozwalają dostrzec, że rodzina jest dla nich na ogół przestrzenią intymności, wspólnotą ludzi realizujących określone zadania wobec siebie na płaszczyźnie miłości. Badani uczniowie postrzegają jednak rodzinę jako związek ludzi, których łączy wspólny interes, swoisty biznesplan, w którym bliskie osobowe relacje pełne ciepła i zrozumienia zastąpiono formalnymi powiązaniem, opartymi na dystansie i chłodzie emocjonalnym. Stąd też przestrzeń miłości ustępuje miejsca pustce i osamotnieniu dziecka.

Bibliografia

- Badora S., Czeredreka B., Marzec D., *Rodzina i formy jej wspomagania*, Kraków 2001.
- Bosmans P., *Szczęście na każdy dzień*, Warszawa 2005.
- Cudak H., *Osamotnienie dziecka we współczesnej rodzinie*, „Pedagogika Społeczna” 2001, nr 2.
- Drucker P.F., *Menedżer skuteczny*, Warszawa 2003.
- Drucker P.F., *Praktyka zarządzania*, Warszawa 2003.
- Frątczak J., *Kobieta, mężczyzna i dziecko w rodzinie polskiej klasy średniej* [w:] A. Wachowiak, *Współczesne problemy socjologii rodziny*, Poznań 2001.
- Fromm E., *Niech się stanie człowiek*, Warszawa–Wrocław 1994.
- Gawęcka M., *Poczucie osamotnienia dziecka w rodzinie własnej*, Toruń 2005.
- Gołembowska, *Zagrożenia i zaburzenia funkcjonowania polskich rodzin*, Włocławek 2007.
- Graniewska D., *Rodzina a bezrobocie* [w:] Z. Tyszka, *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian*, Poznań 2001.
- Izdebska J., *Dziecko osamotnione w rodzinie dysfunkcyjnej – przejawy, przyczyny, wsparcie* [w:] E. Jundziłł, R. Pawłowska, *Pedagogika opiekuńcza, przeszłość – teraźniejszość – przyszłość*, Gdańsk 2008.
- Janke A.W., *Rodzina jako przestrzeń doświadczania wartości samego siebie* [w:] *Doświadczenie wartości samego siebie w procesach edukacyjnych*, red. A.M. Tchorzewski, Bydgoszcz 1997.
- Kawula S., *Więzi społeczne* [w:] D. Lalak, T. Pilch, *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, Warszawa 1999.
- Kawula S., Brągiel S., Janke A.W. (red.), *Pedagogika rodziny*, Toruń 1999.
- Kwak A., Pascall G., *Kobieta na rynku pracy – bariery płci* [w:] A. Michalska, *Dylematy współczesnych rodzin*, Poznań 2005.
- Maciaszkowa J., *O współżyciu w rodzinie*, Warszawa 1980.
- Marzec H., *Sytuacja dziecka w rodzinie o wysokim statusie ekonomicznym* [w:] Z. Tyszka, *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian*, Poznań 2001.
- Nowak W., *Konsumpcja i prosumpcja w rodzinach województwa kujawsko-pomorskiego* [w:] Z. Tyszka, *Życie rodzinne – uwarunkowania makro- i mikrostrukturalne*, Poznań 2003.
- Pawłowska R., *Samotność człowieka – rozważania teoretyczne* [w:] R. Pawłowska, E. Jundziłł, *Pedagogika człowieka samotnego*, Gdańsk 2006.
- Reykowski J., *Postawy i wartości Polaków a zmiany systemowe*, Warszawa 1993.
- Tyszka Z., *Rodzina we współczesnym świecie*, Poznań 2003.

-
- Tyszka Z., *System metodologiczny wieloaspektowej integralnej analizy życia rodzinnego*, Poznań 2001.
- Wachowiak A., *Pomiędzy codzienna rutyną a profesjonalizacją. Nowe zadania kobiety w domowej ekonomii* [w:] A. Wachowiak, *Współczesne problemy socjologii rodziny*, Poznań 2001.
- Wachowiak A., Frątczak J., *Modele życia rodzinnego przedstawicieli klas średnich* [w:] Z. Tyszka, *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian*, Poznań 2001.
- Wiatrowski Z., *Tradycyjne i współczesne spojrzenie na rodzinę* [w:] T. Sołtysiak, J. Wilk, *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, Lublin 2002.
- Zubrzycka E., *Narzeczeństwo, małżeństwo, rodzina, rozwód*, Gdańsk 1993.